

מהפך השטח של יצחק שמיר סלל את הדרך למהפך 1977 \ ד"ר אורי כהן ופרופ' ניסים ליאון

יצחק שמיר היה המנהיג השני של תנועת החירות, וראש הממשלה השני מטעם מפלגת הליכוד. השילוב בין שמיר שהרחיק עצמו מאור הזרקורים הציבוריים, לצד הדימוי הפופולארי שליווה את מנחם בגין, דחק את דמותו של שמיר מהשיח, המחקר והדיונים העוסקים בתולדות תנועת החירות והליכוד. אנו מבקשים לדון במורשת האירגונית של יצחק שמיר לאור הטענה כי זו ייצרה דפוסים חדשים של נייודות פנים-מפלגתית בתנועת החירות והגדילה את המעורבות והמחויבות של המזרחים, חברי הסניפים וחברי מרכז התנועה, בתוך המפלגה האופוזיציונית, ובכך תרמה משמעותית להיווצרות התנאים למהפך הפוליטי של שנת 1977.

בניגוד לתזה המקובלת המתמקדת בתנועת החירות ובתיאור המהפך בעיקר בתיאור דיוקנו של מנחם בגין, אנו גורסים כי היה זה יצחק שמיר שכונן וביסס מודל חדש של חלוקת העוצמה בתוך תנועת החירות. בכך פתח דלת רחבה להשתלבותם של כוחות פוליטיים שקודם לכן לא פעלו במוסדות המפלגה. המודל המשלב של שמיר, שבעיקרו פתח אפשרויות חדשות למזרחים, אפשר למפלגה לעצב מהפך פנימי, שהיה לדעתנו מסד מרכזי לאפשרות למהפך הפוליטי הדרמטי של מאי 1977. על מאפייניו ומשמעותו של המהפך הפנימי בתנועת החירות נדון במאמר זה.

”נהמת האופנועים”

תיאור המהפך ב-1977 הוסבר תדיר על-ידי הטיעון בדבר הקשר שנוצר בין מנחם בגין למזרחים, קשר שנרקם בין המנהיג הכריזמטי, הנואם בפני קהל מעריציו בכיכרות העיר. טענה זו נסמכת על היווצרותה של ברית היסטורית לאורך שנות קיומה והתבססותה של תנועת החירות בין ”הדחויים” – אנשי חירות,

לבין ”המקופחים” – בני עדות המזרח. טענה זו מצאה מקום נרחב הן בחוגי השמאל והן בחוגי הימין, שראו ביחסי ”מנהיג-המוך” הסבר למעבר התמיכה הפוליטית של מזרחים לאורך שנות השבעים מתמיכה במפלגת העבודה – מפא”י ולאחר מכן המערך.

המזרחים הוצגו לא אחת במחקר על תנועת החירות כמרינטות המונעות על-ידי רגש שהתגבש אצלם בכיכרות העיר. ”התפתחה אצלם”, כתב הסוציולוג יונתן שפירא על הברית בין הדחויים והמקופחים, ”הרגשת תסכול ושנאה שכוונה לעבר הקבוצות שהתחזקו בחברה, וזו נוצלה על-ידי מנהיגים פוליטיים כדי לזכות בתמיכתם. לגיוס התמיכה נעזרו הפוליטיקאים במיתוסים ובסימבולים תרבותיים שהיו משותפים לכל בני החברה. היו אלה מיתוסים לאומיים שעסקו בעברו המפואר של עמם ובייעודו. בעזרתם טיפחו את הגאווה הלאומית של קבוצות אלה ונתנו להן את התחושה שהם בני הלאום הנאמנים ולא אותן קבוצות שהפכו לבעלות הכוח והיוקרה בחברה המודרנית. הייתה כאן מידה רבה של העמדת פנים באמצעות בניית עולם מיתי, שנועד לסייע למתוסכלי החברה להתכחש למציאות שלא האירה להם פנים”.

שפירא טען כי תנועת החירות גייסה את המזרחים באמצעות מניפולציה של מיתוסים תרבותיים מעוררי רגש, שעוררו אותם לפעולה אל מול השלטון. המיתוסים של בגין וחבריו הועברו למזרחים באמצעות נאומים נרגשים שהיו רוויי שנאה למסד השולט. כל זה באספות המוניות, בהפגנות ענק ובטקסים רבי-משתתפים ורגש. לדעת שפירא, הוויכוח הציבורי, ההצבעה, הבחירות וקבלת הכרעת הרוב שנעשית בשילובם של המזרחים, מובילים לסכנה לעלייתו של רוב עריץ. בלב החששות עמד ערעור המערכת הפוליטית הנורמטיבית של הממלכתיות על-ידי בני מעמד הפועלים המזרחי. מכאן קצרה גם הדרך להשוואה בין תנועת החירות לתנועות פופוליסטיות בדרום-אמריקה, בעיקר בתקופת

דמותו של מנחם בגין, יש לתת את הדעת לדמויות נוספות ומשמעותיות שמצאו מקום בתנועת החירות ולמעשה קיימו את הקשר הרציף והבלתי אמצעי עם הפריפריות המזרחיות, צעירי המפלגה ואוכלוסיות נוספות, שביקשו שותפות במפלגה ובשלטון.

בין אלה בלטה דמותו של יצחק שמיר, מי שהיה ערב המהפך הדמות השנייה בחשיבותה בחירות, ולמעשה הוביל יחד עם איתן לבני רפורמה משמעותית במנגנון ובסדרים הדמוקרטיים של המפלגה. גישה זו אפשרה את ריענון שורות מרכז המפלגה ובתוכו גם את שילובם המשפיע של פעילים ממוצא מזרחי והדבר תרם לחזות הרעננה של המפלגה, מה שחיפה על עייפות השחיקה ארוכת השנים באופוזיציה שניכרה במנחם בגין עצמו.

הפוליטיקה של המזרחים טרם המהפך

התקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים אופיינה בעלייה גוברת בפגיעת הטרור הפלשתיני בישראל. אחת מפעולות הטרור הקשות התרחשה בעיירה מעלות ב-15 במאי 1974. מחבלים פלשתינים רצחו שלושה מתושבי המקום ועוד 22 תלמידים ותלמידות וחיייל צה"ל. האסון פגע בילדי כיתות ט' ו-י' מבית-הספר התיכון הממלכתי-דתי מצפת, שהיו ילדי עולים ממוצא מזרחי. הפיגוע זעזע עמוקות את תושבי הפריפריה המזרחית בצפון הארץ. אלה העלו לדיון במלוא החריפות את סוגיית הסולידריות לכאורה בין המזרחים לשלטון בהנהגת מפלגת העבודה. אחת הבימות לכך הייתה מרכז תנועת החירות.

ביוני 1974, כחודש לאחר הפיגוע, הופיע בפני מרכז תנועת החירות חבר מרכז ממעלות בשם דהאן. הוא תבע, כי התנועה לא תשכח את המזרחים מיישובי הפיתוח ועיירות הפריפריה. בדבריו בפני חברי המרכז דהאן שטח מסכת ארוכת שנים של ניכור מימסדי והתעלמות ממשלתית מבעיות הפריפריה. ההתעלמות נבעה לדעתו

חואן פרון והפאשיזם האיטלקי של מוסוליני. דן מירון, אחד מחוקרי הספרות העברית הבולטים, המשיך טענה זו והוסיף: "כידוע, יותר ויותר בשוליים הפרועים והמרוטים של החברה הישראלית העירונית, באוכלוסיה שעמדה לחלוטין מחוץ לתחומי ההסכמים וההסדרים הפוליטיים והתרבותיים של ה'ישוב' המאורגן, אליה היפנה מנחם בגין את הרטוריקה שלו כמו גם את נהמת האופנועים שלו והוהו בהופעותיו הפומביות ושאר גינוני הפופוליזם הרווי סממנים פאשיסטים".

הדיון שלפנינו מבקש להציב טענה חלופית לגישה "מנהיג-המון" בהסבר המהפך שהובילה תנועת החירות ביחד עם המזרחים. מחקר שיטתי בארגון תנועת החירות ובאישים שפעלו בה בעשור שלפני המהפך, הנסמך על עיון בפרוטוקולים ובדיונים של מרכז חירות, מלמד עד כמה הטענה הפופוליסטית לא רק שרחוקה מלהיות מדויקת אלא במידה רבה גם גובלת בניתוק מהריאליה הפוליטית גופא.

כצעד ראשון נטען, כי בעשור שקדם למהפך 1977 לא התקיים דפוס אחד של פוליטיקה מזרחית. ניתן לזהות שלושה דפוסים מרכזיים של פוליטיקה מזרחית בטרם המהפך, "עדתית" כלשון אותה עת: שותפות אדנותית; שותפות משוסעת; ושותפות תחרותית. שנית, בצד פנייה בלתי אמצעית ל"המון" באמצעות נאומיו של בגין, שביקש להגיע לא רק למזרחים אלא גם לציונים הדתיים ולחוגים נוספים, פעל מנגנון של מנהלה, חברי מרכז וחברי סניפים, שהיה אחראי לביסוס קשר הדוק ובלתי אמצעי עם מנהיגות מקומית בפריפריה, רובה ממוצא מזרחי. מנהיגות מקומית זו נטלה חלק משמעותי בבניית קשר ארוך טווח עם ציבור מזרחי מגוון, שלא חיפש "מנהיגות מדריכה" נוסח מנהיגות מפא"י, כי אם השתתפות ישירה בעשייה הפוליטית תוך רצון ליטול חלק משמעותי יותר במנגנוני העשייה הדמוקרטיים; שליטת, בצד

זכותי להיות יהודי ופה בישראל אני נלחם על זכותי להיות ישראלי, נלחם על זכותי להיות במפת א"י, נלחם על זכותי לשאת את ישראליותי בגאווה ובגאון. כאן אני נתין של מדינת ישראל? של מי אני?

זעקתו של דהאן לא הייתה חדשה. היא מצאה מקום בולט בשיח הפוליטי של המזרחים בישראל בשנות השבעים. שוב ושוב הם ביקשו לפתוח נתיבים לשילוב הוגן ואמיתי שלהם במערכות הפוליטיות תוך דחיית הראייה בהם "אלקטורט" של "המונים" שניתן לגייסו לשימוש המרכז הפוליטי, בין משמאל ובין מימין. לנגד עיניו של דהאן וחבריו לפריפריה עמדו ערב המהפך הפוליטי שלושה מסלולים מרכזיים של השתלבות המזרחים במערכת הפוליטית:

א. שותפות אדנותית – השתלבות מזרחים במרכזי הפוליטיקה של המפלגות המובילות הייתה תלויה משך שנים רבות בוועדות מסדרות שהשפיעו בכל תחום פעילות מרכזי של המפלגה. בין אלה בלטה הוועדה המסדרת שקבעה את רשימת המועמדים לכנסת, להסדרות ולסוכנות היהודית. משמעות הדבר, כי מבלי ליחס חשיבות לכישוריו ולמעמדו של היחיד בחיי המפלגה, ראשי המפלגה הם אלה שקבעו, באמצעות הוועדה המסדרת, את מקומו של המזרחי ברשימת המועמדים.

לכאורה, המדובר בפוליטיקה ייצוגית ורציונאלית, ואולם פוליטיקה זו קיבעה למעשה את מעמדם של סקטורים שנתפסו כמיעוטים. היא הבליטה את הפאסיביות והשוליות מצד המזרחים בפוליטיקה הישראלית. גם אם הטיעון של מובילי עיקרון זה היה שילוב המזרחים באמצעות חסות והגנה של הוועדה המסדרת כי בלעדיה המזרחים לא היו נכללים ברשימת המועמדים, הרי שתהליכים אלה נטו להתקבע ולהפוך ליחסי פטרון-קליינט.

מזלזול והתנשאות. הוא קבע, כי הסולידריות החברתית בישראל שבירה ורעועה ועלולה להוביל לתיסכול עמוק ולתסיסה בקרב הנוער הצעיר בפריפריה. כבן עדות המזרח הוא ראה עצמו כאזרח נאמן של המדינה שאינו חפץ לאמץ אידיאולוגיה של התנתקות והתנכרות:

ב-1957 זעקנו כשלא הספיקה פת הלחם כאשר הקציבו ימי עבודה בק"ל, ותעשייה לא הייתה. כאשר גרנו 10-12 נפשות בצריפים ודירות רכבת. יצאנו להפגנות עם טוריות, חסמנו כבישים וצעקנו "לחם עבודה" המשטרה פיזרה את ההפגנה בכוח והממסד בתכסיסיו שבר את האחדות של המקופחים ולא יכולנו עוד להילחם. הצעירים עזבו, כל מי שהיה לו מעט כסף וסיכוי להיקלט במקום אחר ברח מהר. נשאר משקע סוציאלי, אנשים חסרי רצון להתמודד עם הבעיות החברתיות והכלכליות. לא יכולנו יותר להפגין. אחר-כך כאשר הצעירים גדלו, ניסינו שוב להתקומם, ביקשנו פגישות עם שרים, התייחסו אלינו בזלזול.

אם שר השיכון כשביקר במעלות ואנו התלוננו על בעיותינו הוא ענה: "מי אמר לכם לעשות 10 ילדים?", כשנפגשנו עם ספיר אמר לנו, יש לכם שתי דקות לדבר – עזבנו את המקום בבושת פנים. כשביקשנו פגישה עם שר הקליטה, לא היה לו זמן לקבל אותנו ... כאשר פנינו לראש הממשלה בבקשה להתקבל ולתנות צרותינו בפניה, היא [גולדה מאיר] הייתה עסוקה מדי לקבל את פני "הלא נחמדים" ממעלות.

כשרצח ילדים מתבצע – אז מטים לנו אוזן ... אין לנו שום סיכוי והנערים האלה יהיו מתוסכלים, הם יהוו את המוקד לתסיסה חברתית בישראל. אנו מבקשים סיכוי לחיות, סיכוי להתפתח, סיכוי לגדול ולגדל את ילדינו להיות גאים שאנו גרים במעלות וסיכוי להיות גאים שאנו בני עדות המזרח. במרוקו נלחמתי על

המזרחית בישראל. גישה זו יוצגה בדמות פעילות מגוון של מפלגות עדתיות.

הדפוס השני היה באמצעות טיפוח גישה רדיקלית שעודדה יזום של משברים חריפים סביב סוגיות חברתיות ופוליטיות שעיימתו חזיתית בין המזרחים לממסד האשכנזי השליט. על פי תפיסה זו, ראוי היה לעודד את השונות וההפרדה בין שתי הקבוצות הדומיננטיות, זאת על-ידי הבלטת קיומם של "שסעים חופפים" בין מעמד ואתניות בישראל.

הטענה הרדיקאלית הייתה, כי ללא מאבק אלים או אפילו מהפכה לא יכול להתקיים שינוי ביחסי הכוחות ביניהם. תפיסה זו הצביעה על הצורך הדחוף בקיום אסטרטגיות מגוונות של העדפה מתקנה או אפליה מתקנת למזרחים, על מנת לאפשר תיקון של הפערים החברתיים שהתמידו ואף החריפו בראשית שנות השבעים. גישה זו הונהגה בעיקר בידי תנועת "הפנתרים השחורים". שתי גישות אלה הניבו, כאמור, לא מעט ארגונים והתאגדויות על בסיס עדתי. בצד תרומתם להצבת הבעיה העדתית הפכו הם לשחקנים המשלימים את הדפוס הפוליטי של השותפות האדנותית.

ג. שותפות תחרותית – גישה זו חתרה לחיזוק הדמוקרטיזציה במפלגות המרכזיות על-ידי ביטול פעילותה של הוועדה המסדרת שקבעה, בהתייעצות עם מנהיגי המפלגה, את רשימת המועמדים של המפלגה למשרות מגוונות, ובראשן רשימת המועמדים לכנסת. היא ביקשה להפוך את הרכבת הרשימה לכנסת לזירת התגוששות דמוקרטית במרכז התנועה ובה מעורבים גם המזרחים כשחקנים דמוקרטיים פעילים.

השותפות התחרותית הייתה הגישה היחידה שחתרה להוביל לשינוי דמוקרטי, בכך שהגדילה דרמטית את דרגת האפקטיביות של הסקטורים השונים, את כוח העמידה האוטונומי שלהם ואת

אמנם, "השותפות האדנותית" יצרה מעין שותפות שכללה מתן תגמולים לפעילים ותומכים במפלגת השלטון וכן הנכחה של המזרחיות בפוליטיקה, אולם בו בזמן פגמה ברעיון הסולידריות מאחר ויצרה היררכיה דכאנית שבכל פעם שיכפלה את עצמה והובילה להתעצמות הסתירה הפנימית. הפוליטיקה הממלכתית של מפא"י, או הלאומית של תנועת החירות, לא הייתה מסוגלת לקבוע את הערך של המזרחים באופן עצמאי אלא אך ורק כקבוצת חסות.

מאיר בראלי, מפעילי מפא"י, טען כי "כמעט כל בני עדות המזרח בחירות (עתה בליכוד), שהם בעלי כושר הנהגה, מקורם בתנועת העבודה, שהעדיפה עסקנים פחותים מהם וממושמים מהם. טועה מי שמבחין רק ברעשנים ובעושי המהומות בוועידות חירות מקרב בני עדות המזרח. כדאי גם כדאי לשים לב לצד השני של המטבע, לבני-אדם בעלי כושר מנהיגות ... 'הגוש' של מפא"י הוא שבנה את צוות ההנהגה של חירות בעיירות הפיתוח ובשכונות העוני ... לא נעשה במפא"י ניסיון רציני לבנות מנהיגות, לחנך אנשים, לדאוג להשכלתם. הבטיחו קידום לצייתנים, וגם לגביהם לא עשו את הדבר החשוב, לא הכשירו אותם". אחד ממקורות הלגיטימציה לגישה מדריכה ופטרנליסטית זו הייתה ההנחה בדבר נטיות לא-רציונאליות של המזרחים המתרחשות בעטיים של הקשיים בהשתלבותם במודרניזציה המואצת במדינת ישראל.

גישה סקטוריאלית אינטרסנטית

ב. שותפות משוסעת – התנהלות פוליטית זו נחלקה בין שני דפוסים. האחד היה באמצעות טיפוח גישה סקטוריאלית אינטרסנטית, שביקשה להשתלב במרכזי השלטון מתוך רצון להגן על מה שנראה בעיניהם כאינטרסים ספציפיים של האוכלוסייה

עם יחידים אחרים. סילוק הוועדה המסדרת וטיפול הסניפים ברחבי הארץ הם אלה שיצרו ארגון פוליטי אטרקטיבי שעודד דינאמיקה, שפעלה לצמצום ההשפעה של הגישות הקודמות של השתלבות מזרחים בפוליטיקה והצבתה של חלופה חדשה.

ניסיונות לסילוק מנהיג התנועה

התמורות המרכזיות במבנה תנועת החירות מתרחשות בפרק הזמן שבין בחירות 1965 למהפך ב-1977. בתקופה זו עמדה חירות אל מול סדרה של משברים פנימיים חריפים. תדיר הועלו טענות על ריכוזיות יתר של מנחם בגין, כישלונות אלקטוראליים חוזרים ונשנים, השחיקה באופוזיציה, חוסר היכולת של התנועה לפרוץ ולגייס קהלים חדשים לשורותיה, הצורך בריענון השורות והשיח.

ביקורת זו תועלה לניסיונות חוזרים ונשנים לסילוק מנהיג התנועה ומייסדה – מנחם בגין. הביקורת החריפה באה מצד אישים מרכזיים בתנועת החירות. תחילה היו אלה שמואל תמיר ואליעזר שוסטק ולאחר מכן השר עזר ויצמן. אולם בפועל, בעשור שקדם למהפך, נעשו מאמצים ניכרים לגיוס קהלים חדשים לתנועת החירות באמצעות אימוץ של שלוש אסטרטגיות מרכזיות: פוליטיקה מעמדית מפוצלת, פוליטיקה ממלכתית וריענון שורות ההנהגה.

א. הפוליטיקה המעמדית המפוצלת – זו באה לביטוי בשתי פניות אותן עשתה חירות. האחת היא הפנייה אל המעמד הבינוני האשכנזי באמצעות הקמת גח"ל, והשנייה היא הפנייה המאורגנת אל מעמד הפועלים המזרחי באמצעות ההסתדרות.

באשר לגח"ל, במרכז הדברים ניצב שיתוף הפעולה הפוליטי בין תנועת החירות והמפלגה הליברלית (גח"ל) שהתמסד סביב סיעה אחת בשנת 1965, דבר שהוביל להתמתנות בעמדות המדיניות של

השפעתם הריאלית בתוך המערך הפוליטי הקיים: (א) ביכולתם להשפיע על התוצאות במרכז המפלגה ומכאן בעיצוב דמותה של המפלגה בכנסת ובמרכזי שלטון אחרים; (ב) יחסי "השטח", הסניפים ומרכזי הפעולה המקומיים ומרכז המפלגה הפכו את מעורבותם של פעילים ואוהדים למצב בו נוצקו מסלולים ברורים וידועים של תגמולים בעבור הצלחה פוליטית. הזיקה בין הצלחה מקומית למעבר לפעילות במרכז המפלגה הפכה לחלק מתהליך הבנייתו של "השטח" ובהפיכתה למפלגת מנגנון מסועפת שייחודיותה הייתה שהיא לא פעלה על בסיס חלוקה של תגמולים כלכליים, תעסוקתיים לפעילים דוגמת אלה שהתקיימו במפא"י ובמערך. השותפות התחרותית אפשרה בו זמנית גם אפשרות להצלחה וגם לכישלון בפוליטיקה המקומית והארצית ובו בזמן שכפולה אפשר התמד של הסולידריות הפנימית, מאחר ונקבע ערך אמיתי לשחקנים הפעילים – בכך התאפשר בסיס לקשרים פוליטיים ארוכי טווח.

גישת "השותפות התחרותית" מצאה מקום בתנועת החירות בטרם המהפך בשנת 1977, ולמעשה קבעה מרחב פעולה דמוקרטי חדש ביחסי מזרחים ואשכנזים בחברה הישראלית ותרמה לביסוס שלטונו של הליכוד לאורך זמן. החשיבות של "השותפות התחרותית" נוסח תנועת החירות בטרם המהפך הייתה בכך שבניגוד לשתי הגישות הקודמות היא לא ייחסה את מושג הסולידריות ישירות למעמד הפועלים המזרחי בלבד, למרות שפעלה בעיקר ביחס אליו, ובכך הרחיבה את מושג הסולידריות על המרחב הכולל של הפעילות בחיי המפלגה, יצרה אותו כמושג כללי ורציונאלי ובו בזמן לחלק בלתי נפרד מן הלאומיות הישראלית הכללית.

"השותפות התחרותית" עודדה את פעילותו של המזרחי כיחיד בורגני-ליברלי, המחזיק בזהותו באמצעות תחרות בלתי מוגבלת

בגין נדמה היה, כי אין כמו מפלגה לאומית כחירות היכולה להתחבר אל ציבור זה ולהציג בפניו את השתדלותה האידיאולוגית בפתירת שיערי מסך הברזל. ברם, המציאות התחורה כמורכבת יותר. פעילי חירות שעסקו בנושא הסבירו כי המערך נהנה מעוצמה ארגונית אדירה – אירגוני תעסוקה, בריאות ותרבות – שעמדה לרשותו בטיפולו בעולים החדשים מברית-המועצות. משאביו הרבים בלטו לנוכח הפעילות דלת התקציב והתגמולים שיכלו לגייס פעילי חירות.

ג. ריענון שורות הנהגת המפלגה – אסטרטגיה זו באה עם מאמצים ניכרים של מנחם בגין לגייס לשורות המפלגה דמויות בכירות באליטות הצבא והמדע. בין הבולטים שהצליח לגייס היה גאולה כהן, משה ארנס, יצחק שמיר, אולם גולת הכותרת הייתה עזר ויצמן. הצטרפותו של אחד מאדריכלי הניצחון במלחמת ששת הימים ונצר למשפחת חיים ויצמן, הנשיא הראשון, הפיחה תקווה כי תצליח למשוך קהלים חדשים לתנועה מהציבור הוותיק. אולם למרות החיבוק הפוליטי האוהב של בגין את ויצמן, והרעפת שררה וכיבודים עליו, נמצא כי בתוך תקופה קצרה מצאו עצמם השניים במאבקים חריפים על ההנהגה. מאבקים אלה הובילו להפסקת פעילותו של ויצמן בתנועה ולהדחתו דה-פאקטו מתפקידו הרשמיים בה, לפחות עד למהפך.

תנועת החירות, אם כן, חיפשה את השלטון בדרכים שונות, "יורה בכל הכיוונים", אולם בפועל, למרות המאמצים, נותרה שנים ארוכות בשוליים, אם באופוזיציה ואם בשורות הממשלה. אחד התהליכים שחסמו את השינוי היה הגישה השמרנית של ותיקי מרכז המפלגה. אלה ביקשו להמשיך לראות את מפלגתם כ"זרם של בני אדם מיוחד דק ואציל שתמיד הולך נגד הזרם", כפי שניסח זאת ח"כ ד"ר יוחנן בדר, ממייסדי התנועה ועורך ביטאונה.

חירות. אולם בבחירות שהתקיימו בנובמבר 1965 זכה גח"ל ל-26 נציגים, מהם 15 לחירות ו-11 לליברלים. הליברלים העצמאיים קיבלו 5 נציגים. שלוש המפלגות האלה, שבכנסת היוצאת מנו ביחד 34 חברים, זכו עתה ל-31 בלבד. הסתערותן על שלטון השמאל נבלמה. גח"ל נשאר באופוזיציה, והליברלים העצמאיים הצטרפו לקואליציה שקמה בראשותו של לוי אשכול.

באשר לפנייה אל מעמד הפועלים המזרחי: במרכז הדברים עמדה הקמת סיעת "תכלת לבן" מייסודה של תנועת החירות ב-1964 והשתלבותה בפעילותה של ההסתדרות "האדומה", בהנהגתו של אריה בן-אליעזר. פעילות זו יכלה להציג את תנועת החירות כמי שקרובה אל רחשי הלב של מעמד הפועלים המזרחי ובכך אולי לזכות בתמיכה ממנו.

ב. פוליטיקה ממלכתית – במרכז הדברים ניצבה כניסתה של גח"ל לממשלת הליכוד הלאומי והפנייה אל ציבור העולים מברית-המועצות. השתלבות בממשלה זו באה על רקע הזמנתו של לוי אשכול את חירות ליטול חלק בממשלת החירום הלאומית אותה הקים בימי ההמתנה, טרם מלחמת ששת הימים. חירות נותרה בממשלה מספר שנים. ההשתלבות בשלטון, ההשתתפות בהכרעות ממשלתיות, החיבור עם תנועת העבודה, כל אלה נדמו כמקחים את עמדת המוקצה בה הייתה נתונה המפלגה משך שנים רבות. כעת ניתן היה להציג את חירות גם כחלק מהשלטון וכמי שיכולה ליטול מקום אחראי בו כאלטרנטיבה אמיתית לשלטון.

לתהליכים אלה נוספה הפנייה אל העולים החדשים מברית-המועצות, כשזו באה על רקע גלי עלייה שהתרחשו בעיקר בין השנים 1969-1973 והסתכמו בכ-163,000 איש. חירות ביקשה להתחבר אל ציבור העולים החדשים שנתפס כציבור בעל אתוס ציוני עז שהעז לקום אל מול שלטון בולשביקי ואנטישמי. למנחם

מפלגת השלטון נוהלה ביד רמה על-ידי גולדה מאיר, כראש הממשלה, שהובילה מדיניות שמנעה דיון פוליטי חופשי ובעיקר רמסה כל רמז לחידוש רעיוני.

עיתונאי "דבר", טדי פרויס, קבע כי הקיבעון המחשבתי היה בעוכריה של מפא"י: "ז' בוטינסקי, ב"שמשון", טען, כי הכלב חופשי מאדונו הואיל והוא פטור מלחשוב. אם יש אמת בדרשה של נחשתן באוזני דלילה, הרי שמיוני 1967 ועד מאי 1977 היו חברי מפלגת-העבודה ציבור האנשים החופשי שבעולם. המעטים שהעזו להרהר, לשקול ולכפור, נרמסו בידי גולדה מאיר והפרטוריאנים שלה. רוב הדיסידנטים עקרו מבית העבודה ומפ"ם – חלקם בטריקת דלת וחלקם בחשאי. התוצאה – ירידה נוספת בשער-החליפין האידיאי, למרות שזה מכבר קרב לאפס".

פרופ' נתן רוטנשטרייך, מהאידיאולוגים החשובים של תנועת העבודה, הצביע מצידו על התרחבות הפערים הכלכליים בין המעמד הבינוני האשכנזי לקבוצות המזרחיות שתחתיו וטען כי "הממלכתיות" נוסח אשכול, ספיר וגולדה הובילה להתרחבותה המהירה של הקבוצה הפרופסיונאלית-אקדמית ולתביעות שכר וסטאטוס הולכות וגוברות דווקא בקרב המעמד הבינוני המבוסס – רופאים, מהנדסים – שאותו רוטנשטרייך תקף בחריפות מהולה בתיעוב לא מוסתר: "לפעמים הטיעון שלהם גרוע מעצם תביעתם. אי-ההתחשבות בַּפְּלֵל התבססה עד כדי כך, שכדי להבין את פירוש המילה מצפון הם זקוקים למילון. ותנועת העבודה לא עמדה נגד מגמות אלו".

להסברים אלה לוותה האבחנה, כי שיתוף הפעולה הפוליטי בין מפא"י והמזרחים נסדק. פרופ' זאב שטרנהל ייחס זאת לגורם חדש שלא התקיים קודם לכן, ואותה הוא כינה – "תודעה עצמית מפותחת הרבה יותר של שכבות-המצוקה לעומת מה שהיה מקובל

תיאור המפלגה כ"דקה ואצילית" הייתה חלק מהותי מהבנה המהותית של הוותיקים מהי פוליטיקה. הם התגאו שמפלגתם לא "הזדהמה" בעסקנות כדוגמת מפא"י. הם העלו על נס את יכולת תנועתם לשמור על טוהר וניקיון כפיים בפוליטיקה – לא סבלה משחיתות אישית, לא חטאה בחלוקה בלתי הוגנת של משאבים ממלכתיים, לא עשתה שימוש קלוקל בקשר בין ממשלה, הסתדרות ומפלגה. במקביל, וכתוצאה מתפיסה זו של פוליטיקה טהורה, תנועת החירות לא הצליחה להציב עד לראשית שנות השבעים אתגר משמעותי למפלגה הדומיננטית – מפא"י. ביטוי לתמונת המצב הסטאטית בה מצויה הייתה חירות ניתן למצוא במספר חברי התנועה לכנסת: בבחירות לאסיפה המכוננת בינואר 1949 זכתה חירות ל-14 מנדטים; בשנת 1965 זכתה גח"ל ל-26 מהם הוקצו לחירות 15 מנדטים; בשנת 1969 זכתה גח"ל שוב ל-26 מנדטים מהם הוקצו לחירות 15 מנדטים. מדובר היה בקיפאון מוחלט שכל המאמצים לשינוי נתקלו ביכולת של מפא"י להציב להם תגובות אפקטיביות שחסמו גידול אלקטוראלי של תנועת חירות. אם כן, השאלה העומדת לפנינו היא מה היו התהליכים שיצרו את השינוי שהוביל את תנועת החירות לשלטון במאי 1977?

התשובות המקובלות למהפך

התשובות המקובלות למהפך נחלקות למספר רמות שחלקן נגזרות מתהליכים חיצוניים לתנועת החירות, או שהשפעת התנועה עליהם הייתה קטנה. בין אלה ניתן למנות את מלחמת יום הכיפורים שנתפסה בציבור ככישלון חרוץ של ההנהגה הפוליטית הוותיקה שדרך הכנתה וניהולה של המלחמה נתפסו כמעוררות ביקורת חריפה. לכך נוספה ההסתאבות והשחיתות האישית של אישים מרכזיים מהמערכת הפוליטית והכלכלית שזוהו עם שלטונה רב השנים של תנועת העבודה. פרשנים בקרב תנועת העבודה העלו הסברים מגוונים לתבוסה. היו ביניהם שקבעו כי

בעבר". השלים תפיסה זו הסוציולוג פרופ' דן הורוביץ. הוא טען כי הנפילה האלקטוראלית המרכזית של מפא"י התרחשה בעיקר בשכונות פועלים מבוססות יחסית. בשכונות הללו התחזקה תחושת הקיפוח התרבותית שהובילה להצבעת מחאה. מדובר היה בקיום סטאטוס בלתי-מאוזן שמקורו בהתקדמות כלכלית ללא עלייה מקבילה בסטאטוס החברתי. כלומר, דווקא משום שמעמד הפועלים המזרחי הצליח בחלקו לצאת ממצוקתו הכלכלית הוא היה מודע יותר לחשיבותו החברתית. בכל מקרה, קבע כי חוסר היכולת של מפא"י לשלב את המזרחים בשורותיה היה ממקורותיו של המהפך.

מרבית הדיון הפוליטי שלאחר המהפך התמקד בתהליכים שהתרחשו במפלגת השלטון. אולם עולה השאלה האם ניתן לייחס את המהפך למנהיגותו הכריזמטית של מנחם בגין שסחפה אחריה את ההמונים לקראת בחירות 1977? תשובה שאותה מניח יונתן שפירא כהסבר מרכזי למהפך. תשובה מעין זו לא מתקבלת על הדעת. מסתבר כי מנחם בגין לא היה פעיל במפלגתו באותה רמת מעורבות שקדמה לכך במהלך שנת 1976 ובמחצית הראשונה של שנת 1977.

למעשה, מאז פרץ משבר פיננסי חריף בקרן תל-חי, הזרוע הכלכלית של תנועת החירות, במחצית השנייה של שנת 1975 נעדר בגין מחיי המפלגה השוטפים. במהלך 1976 טס שבע פעמים לחו"ל בכדי לנסות ולגייס תרומות מאוהדים של התנועה הרוויזיוניסטית. הוא תיכנן שתי נסיעות דומות באוקטובר ובנובמבר ונסיעה אף בדצמבר 1976. נסיעות אלו הרחיקו את בגין לפחות לשבוע ימים, ולעיתים יותר, בכל פעם מהארץ. כל זאת, יש להזכיר, כאשר צריך היה להתכונן למערכת הבחירות שעל פי החוק אמורה הייתה להתקיים ב-15 באוקטובר 1977.

בגין עזב למעשה את ניהולה השוטף של התנועה והעביר את שרביט ההנהגה לידי ראשי המנגנון של התנועה, יצחק שמיר ואיתן לבני. דוד לוי דיווח על קיומן של שיחות בליכוד ובחירות בהן דובר על החלפתו של בגין עקב מחלתו החריפה. "כאשר לקה בגין בהתקף-לב, בעיצומה של מערכת הבחירות, שוב נשמעו קולות בתנועה של אנשים שקראו להעמדת אישיות אחרת בראש המערכה ונימוקם היה עימם: הבוחרים יחששו לתת קולם למועמד חולה". אריה נאור מתאר את רגעי הגעתו של בגין למצודת זאב, לאחר שנודע על ניצחונו של הליכוד ב-17 במאי 1977: "ניצב איש רזה, חליפתו הכהה כאילו תלויה על כתפיו, לחיי שקועות, משקפיו, בעלי המסגרת השחורה, מדגישים עוד יותר את חיוורון פניו, אך בעיניו הכחולות, העמוקות, קרן אור. כמה שבועות לפני כן לקה בהתקף לב חמור, מלווה בדלקת ריאות. המחלה כמעט שמה קץ לחייו, אך הוא התגבר ועתה הגיע יומו הגדול". ניהול המפלגה, חודשים ארוכים בטרם המהפך, נפל למעשה על כתפיו של מי שהיה הדמות השנייה בהיררכיה של חירות – יצחק שמיר. גישתו לפוליטיקה של התנועה התבררה כשונה מזו של בגין.

התרומה לארגון הדמוקרטי של חירות

בין בגין ושמיר התקיימו חילוקי דעות מהותיים על דרך התנהלותה של תנועת החירות. שמיר ראה את ההתנהלות של ותיקי המפלגה סביב הכריזמה של בגין כבסיס ארעי, חלקי ומעורער. זו, לדעתו, אינה הדרך של מי שמבקשים לנהל את המדינה. שמיר סלד מהטקסים ההמוניים. הוא לא ראה בהם פרוגרמה יציבה. לא להנהגת ארגון מחתרת ולא לניהול ארגון מפלגתי. יותר מכך, שמיר גרס כי החיפוש של בגין אחר אהדתם של "פרופסורים וגנרלים" הוא טעות ביסודו. לגישתו של שמיר, מפלגה היא בראש ובראשונה מערכת ארגונית חיה, שחייבת ליצור זיקות קבועות ונמשכות של אחריות ומעורבות בין המפלגה לבין "השטח" – הסניפים.

במחירת, בכל אותם חודשים שנגזר עליו להיחבא מעין רואה ולהתנזר מגירוים שכאלה".

מנגד, גם בהינתן ביקורת זו, שמיר התאפיין בתכונה של נאמנות מוחלטת להנהגה של הארגון שאליו הוא השתייך ולפחות מנקודת מבט זו בגין יכול היה לסמוך כי שמיר לא ייצא חזיתית בפעולות להדיחו, כפי שאירע לו אל מול שמואל תמיר ועזר ויצמן. למרות זאת, יצחק שמיר הוביל "מהפכה שקטה", בלשונם של פעילי מזרחים בתנועת החירות, בהתנהלותה של מפלגת האופוזיציה שהצליחה לעצב "שוויונית מוחשית" ולשנות בה הסדרים ארגוניים ולהוביל התעוררות ארגונית שמשמעותה העצמה משמעותית של פעילותה כמפלגת "מנגנון" או מתאים יותר לחירות המעבר למפלגת "שטח".

"מקשטים פה ושם את הרשימות"

שמיר לא הגיע מבני עדות המזרח. מלכתחילה הוא היה חשוד בעיניהם כמי שממשיך את קו השותפות האדנותית שהתקיים בתנועת החירות מאז היווסדה. מראשית פעילותו בתנועת החירות הוא ניצב מול ביקורת חריפה שטענה, כי הללו אינם משולבים בצורה ראויה במוסדותיה העליונים. יוסף (זו' זו') אביטן, מאשדוד, שהפסיד בהתמודדות מול יצחק שמיר ואיתן לבני לתפקיד יו"ר הנהלת חירות, טען בפברואר 1975 כך בפני חברי המרכז:

"אני חושב שמפלגה המקבלת את רוב קולותיה מיוצאי עדות המזרח, חייבת להתייחס אליהם אחרת לגמרי עד כדי בחירת יו"ר הנהלה מבין אנשי עדות המזרח, שלא לדבר על הייצוג הדל שלנו בהרכב המוצע לנו הערב. בנקודה חשובה זו אל לנו לבוא בטענות כלפי מפלגות אחירות, שגם הן אינן מתייחסות ברצינות והכבוד הראוי ומזלזלות פחות לא רק בשטח הכלכלי והחברתי אלא גם

על פי גישה זו, מפלגה אינה נבנית על ריגושים בכירות העיר. מפלגה מתבססת על דיאלוג מתמיד ומתמשך עם ציבור בוחריה ועם המנגנון המקומי אותו היא מקימה. כך שמגיעה "שעת הפקודה" – בחירות מוניציפאליות, ארציות או גיוס כזה או אחר לקריאות הנהגת המפלגה – ההזדהות עם המפלגה היא מתוך מחויבות אידיאולוגית ואירגונית הנסמכת על קשר רציף. במקומה של הכאריזמה הממגנטת של המנהיג הציע שמיר חריש עמוק ומתמשך בשטח, שיהפוך את המנהיגות המקומית ואת עשייתה היומיומית לשליח נאמן העומד בפני עצמו.

ביטוי לביקורת זו נתן שמיר בצורה ישירה בזיכרונותיו:

"בגין הירבה לתת את דעתו על צורה, על הדר, על מחוות טקסיות, ואילו אני חשבתי כי לכל הדברים האלה אין חשיבות – לא במחירת ולא בתהליך השלטוני, לאחר מכן. נטיית הציבור כלפיו, טיב מגעיו עם הציבור, ראייתו את עצמו כפי שהשתקפה בתגובות שעורר – כל הדברים האלה היו חשובים לו במידה אדירה; בדומה לשחקן תיאטרון, הוא שאב כוח, אפילו השראה, מתרועות הידד וממחיאיות-כפיים של ציבור המאזינים לדבריו. לא הייתי מעריך נלהב של נאומיו המפורסמים של בגין; לעתים קרובות חשבתי שהם עמוסים בפאתוס ובהטעמות-יתר – אבל מי היה יכול להישאר אדיש לעוצמתם, לסרקאזם שלהם ולעיצובם המחושב? קצרה רוחי למראה יראת-הכבוד שלו כלפי בעלי-תארים והתבטלותו בפני גנרלים ופרופסורים. לא ראיתי בעין יפה את היענותו לחנופה, וקיוויתי, בלי תוחלת, שהוא יגמל מתשוקתו העזה לפופולאריות".

שמיר מסיים את ביקורתו ביחס לבגין באמירה עוקצנית שמקורותיה נטועים עוד בתקופת מלחמתם בקולוניאליזם הבריטי: "למען האמת, אני מתקשה להבין איך בגין הצליח להחזיק מעמד

ובנוסף חלה עליו החובה להשתתפות פעילה לפחות באחד ממסגרות הסניף. שמיר הדגיש את חשיבות תשלום מס החבר וטען כי נושא זה הוזנח ללא טיפול ברוב הסניפים במשך שנים ארוכות. במרבית הסניפים לא ניגבו דמי חבר ושמיר הסביר לחברי המרכז כי אין המדובר בסוגיה כלכלית בלבד אלא בסוגיה מהותית הנוגעת במחויבות לתנועה ובהיות חברה כ"חירותניקים". ביסודו של המהלך של שמיר עמדה התפיסה כי הסניף המקומי אמור להיות בנוי על פי אותה התבנית של הנהלת תנועת החירות, כלומר, אותן המחלקות המרכיבות את בהנהלה אמורות להתקיים בסניף. לצד זה אימץ את התפיסה של ספיגה של "דם חדש" לסניף המקומי מבלי לקבוע מסמרות באידיאולוגיה הפוליטית של המצטרפים, דוגמה בולטת לכך הייתה של מאיר שטרית.

יד חופשית לצעיר מיבנה

שטרית, מצעירי העיירה יבנה, שירת כקצין בצה"ל, וכחלק ממודעותו החברתית לבעיות החריפות של העיירה ביקש, ביחד עם קבוצת צעירים, לרוץ בראש רשימה עצמאית בבחירות המקומיות של שנת 1973. התנאי המרכזי למעורבותו הפוליטית במסגרת אחת משתי המפלגות הגדולות בארץ הייתה קבלת יד חופשית מהמפלגה, כדי לעשות שינויים ביבנה. מאחר וקבע כי אין בבחירות אלה סוגיה אידיאולוגית משמעותית, פנה בתחילה למערך. אפרים לוי, ראש המועצה, הביע התנגדות נמרצת לכך, ולעמדה זו הצטרף גם ראש אגף הארגון במפלגת המערך.

הצעירים בראשות שטרית פנו לתנועת החירות והוא נפגש עם יצחק שמיר, ראש אגף הארגון. שמיר לא דרש מחויבות אידיאולוגית לעקרונות שלמות הארץ מהצעיר שהופיע במשרדו במצודת זאב. השאלות שעמדו על הפרק היו ארגוניות במהותן במטרה לקדם את הרחבת ההשפעה המקומית של חירות. שטרית,

בשטח הפוליטי. שם קצת יותר טוב מאשר אצלנו בנקודה זו. אנו חייבים להיות מיוצגים כשווים מול שווים ולא שמישהו יעשה לנו טובה ע"י שמקשטים פה ושם את הרשימות למיניהם באנשי עדות המזרח שהמדינה חייבת להם הרבה בכל התחומים".

בכך ביטא אבידן את הסתייגותו מהתפיסה של "שותפות אדנותית" שהתקיימה בתנועת החירות במשך שנים ארוכות והצליחה לשמור על המפלגה כ"דקה ואצילית".

משמעות חשובה של "השותפות האדנותית" הינה בהיות התנועה מאופיינת בדעיכת הפעילות הפוליטית בתקופות שאינן סביב מערכות בחירות. כפי שהעיד אחד מחברי המרכז: "הסניפים שלנו סגורים ומסוגרים, עד כמה שידוע לי אצלנו פעמיים ב-4 שנים יש פעילות, פעם זה לפני הבחירות לוועידה ופעם שנייה זה בבחירות לכנסת ולעיריות. ומה נעשה בין הזמנים האלה? אין כמעט שום פעילות והכול ריק ומתוכן. ישנה פעילות כל שהיא במדיה ואנו יושבים בקואליציה ברשות מקומית מסוימת. אין הרצאות, אין מפגשים ואין התעניינות".

העניינים החלו להשתנות עם מינויו של שמיר לראש מחלקת הארגון ב-1973. הוא טען כי העוצמה של גיוס אפקטיבי של התנועה היא בעבודה יום-יומית מלמטה למעלה, החל בסניף ועד להנהלת התנועה. נקודה נוספת ששמיר עודד הייתה התפיסה של הפעילים המקומיים כחלק בלתי נפרד מן התנועה. **במרכז סדר היום שלו** הציב שמיר את היעדים הבאים – הסדרת יחסי הגומלין בין החבר היחיד לבין הסניף המקומי ולאחר מכן הגברת התיאום האירגוני בין חלקי המפלגה באמצעות הידמות הסניף לדפוסי הנהלת התנועה בזעיר אנפין.

בניגוד לדרך ההתנהלות הארגונית עד אז, הורה שמיר לוודא שכל חבר יקבל פנקס חבר של המפלגה וישלם את מלוא מסי חבר,

מצידו, דרש כי ינתן לו חופש גמור בניהול ענייני העיר במידה ויצליח להיבחר, זאת כולל הרכבת הרשימה על כל מועמדיה שאותם יבחר על פי כישוריהם ולא על פי השתייכות פוליטית. כוונתו הייתה לסלק במהירות את כל ההנהגה הוותיקה שניהלה את ענייני העיר עד לאותה תקופה.

"שמיר כיוון את גביני עיני", מתאר מאיר שטרית, "תקע בי את מבטו, ואני הייתי בטוח שתוך שתי שניות הוא מעיף אותי מהחדר שלו. אבל להפתעתי אמר: "בסדר גמור. אני מקבל את כל התנאים שלך ונותן לך יד חופשית. העיקר שתביא את הניצחון!" לחצנו יד – ויצאתי אל הדרך הפוליטית". כך שולבה אחת הדמויות המשמעותיות ביותר בעיצוב דרכו של המעמד הבינוני המזרחי בפוליטיקה החדשה של מפלגת חירות.

משמעות הגישה שהוביל יצחק שמיר הייתה התעלמות מ"מזרחיות" כגורם אוטונומי העומד בפני עצמו בפוליטיקה. גישה שמיר שללה את התפיסה שיש לתגמל את "המזרחיות" על בסיס של הוכחה כזו או אחרת של חולשתה ביחס לקבוצות אחרות במפלגה. תפיסה זו אפשרה לשמיר ולחבריו להנהלת התנועה, חיים לנדאו ואיתן לבני, ליזום שינויים מרחיקי לכת "מלמטה" גם אם המהלך ייצור מצב של ערעור הסדר, היציבות ושיווי המשקל בו התנהלה חירות לאורך העשורים הקודמים. יצירתו של "השטח" הייתה האמצעי בו הוא חתר לשבור את אותה פסאודו-השתתפות עליה הצביע יוסף אבידן מאשדוד, ולהפוך אותה להשתתפות אמיתית בפוליטיקה. בביקוריו התכופים בסניפים הצביע שמיר על כך כי הציבור המזרחי איננו אדיש אלא מגלה עניין רב יותר בפוליטיקה ממה שמקובל להניח, וכי האדישות נובעת מאי-שיתופו בפוליטיקה, ולא מאי רצונו להיות מעורה ומעורב בה.

הנהגת שיטת ה"שביעיות"

גישה זו של "השותפות התחרותית" שאותה יישם בעילות ארגונית מרשימה יצחק שמיר, לא הסתכמה אך ורק בפעילותם של הסניפים. במרכז עמדה הקביעה, כי חברי מרכז תנועת החירות, באמצעות "שיטת השביעיות", הם היחידים שיבחרו את הרשימה של המועמדים לכנסת. פרט למקומו של מנחם בגין, כל שאר המועמדים, ללא קשר לוותק שלהם בתנועה או באצ"ל, יידרשו להשיג את תמיכת חברי המרכז. מדובר היה בביטול שיטת הוועדה המסדרת שהייתה דרך ההתנהלות המפלגתית עוד מתקופת היישוב. באמצעות השביעיות, הוביל שמיר לשינוי מהותי בתפיסת חלוקת העוצמה הפנימית שבהמשך המפלגות המרכזיות האחרות חיקו את דרכה של חירות. גישה זו מושתתת על הנחה, כי חברי מרכז תנועת החירות, כמו גם של חברי הסניפים בוחנים את מיקומם לפי קריטריונים של עלות-תועלת, כמו התנהגות צרכן כלכלי.

הנחות אלה כוללות את "התחשיבים" של איש המרכז באשר ל"מחיר" ההצבעה ולתועלת הטמונה בה, להסתברות שקולו ישפיע על התוצאה הסופית, ולהבדלים בין החלופות השונות. לפי "תחשיבים" אלה יחליט חבר המרכז על עצם השתלבות במשחק הפוליטי-מפלגתי ומעל לכך, על הכדאיות באינטנסיביות של מעורבותו בתוך המשחק המפלגתי. משמעות הדבר הייתה כי חבר המרכז, לאחר הצלחתו בסניף, בשטח, במישור המוניציפאלי, יכול להביע את דעה אפקטיבית בעניין איוש כהונות ציבוריות ועיצוב קווי מדיניות במפלגה, בכנסת ובממשלה. בנוסף, חבר המרכז יכול היה לקיים "חליפין של השפעה" עם נושאי משרות ועם מועמדים. ועוד: המעורבות של חבר המרכז בדיוני המרכז שימשה מעין "טקס פולחני" אזרחי של מילוי חובה דמוקרטית, טקס שנודעת לו משמעות רגשית ניכרת. למעשה, עם אירגונו מחדש של "השטח" – פעילות אינטנסיבית של הסניפים, פתיחות בגיוס ובהשפעה אפקטיבית במרכז חירות – יצר שמיר תרבות אזרחית חדשה של

שכבה של מזרחים המעורבת בפוליטיקה שהפכה לגאה יותר, בעלת ידע פוליטית רב יותר, נאמנה לערכים הדמוקרטיים ומאמינה ביכולתה להשפיע על השלטון.

מכאן קצרה הדרך לכך שזו תיהפך לשכבה המרוצה מהשלטון, תעניק לו לגיטימיות ותתרום בכך ליציבותו. שמיר פעל בעקביות תחת ההנחה ההפוכה לזו של הסוציולוג יונתן שפירא, כלומר, שמיר גרס כי הגדלת השכבה הפעילה בפוליטיקה תחזק את הדמוקרטיה ולא תחליש אותה.

ליישום היעיל של "השותפות התחרותית" היו שלוש תוצאות. האחת היא שבשנת 1965 מנה מרכז חירות 66 איש ובראשית 1977 הגיע לכדי למעלה מ-700 איש. שמיר היה אחראי על גיהול הסניפים, כיו"ר מחלקת הארגון ולאחר מכן כיו"ר הנהלת תנועת החירות, כשיצר בהם מערך של תגמולים התומכים באלה שהצליחו להוביל לניצחונות פוליטיים במישור המוניציפאלי ושילובם במרכז התנועה. המזרחים החדשים לא פעלו עוד כקבוצה פסיבית אלא חתרו לקבל סמכות אקטיבית בכך שיוכלו לקבוע מי יעמוד בהנהגת התנועה וישפיע על דרכה.

זה היה הבסיס ל"שותפות התחרותית" שהפכה את חירות למסגרת פוליטית תוססת ודינמית מול התנוונותה של תנועת העבודה. התוצאה השנייה הייתה בדמות מה שניתן לכנות "המהפך המוקדם". במרס 1977, חודשיים טרם המהפך, התכנס מרכז חירות בראשות יצחק שמיר. תוצאת הכינוס הייתה היסטורית – ביטול הוועדה המסדרת וקביעת מנגנון דמוקרטי לקביעת חברי הכנסת במרכז. סילוק הוועדה המסדרת השלים את התמורה שעברה חירות תחת שרביט שדרת המנהיגות המנגנונית של התנועה בראשות שמיר. אמנם גם תחת השיטה החדשה זכה בגין ביותר מ-90% מקולות המצביעים: 511 מתוך 566 חברים. אולם אי-אפשר

היה להתעלם מהעובדה הפוליטית החדשה כי האחריות לחלוקת העוצמה ולסדר-היום עברה, למורת רוחה של ההנהגה הוותיקה ובראשה בגין, ממנהיגות התנועה למרכז התנועה, כלומר לסניפים ו"לשטח". מימוש שליטת המרכז במינוי המועמדים לכנסת הושלם באמצעות כינוס נוסף של מרכז חירות בסוף מרס 1977, שבו נבחרו המועמדים לכנסת ישירות על-ידי מרכז התנועה.

המהפך הפנימי של תנועת החירות הוביל לתוצאה השלישית: הרחקת שמיר ולבני מעמדות מפתח בממשלה שלאחר המהפך. דומה כי בגין לא אהב בלשון המעטה את תוצאות המהפך המוקדם. שמיר מונה ליו"ר הכנסת – תפקיד שעד אז נתפס כמסמן את סוף דרכו הפוליטי של הנבחר. איתן לבני הורחק לספסלים האחוריים בכנסת, ללא כל מינוי מיניסטריאלי ראוי למעמדו בתנועה. למרות זאת שניהם, שמיר ולבני, המשיכו להפגין נאמנות למפלגה ולמנהיגה.

סיכום: מרד הקלפיות

המהפך ב-1977 אינו מסתכם בעליית בגין לשלטון. הוא פתח תקופה חדשה בפוליטיקה, בחברה ובתרבות הישראלית. ניתן לקבוע, כי ישראל הייתה לדמוקרטיה שהתבגרה. בדיון זה טענו כי תנועת החירות עברה בעשור שלפני המהפך תמורה מבנית ודמוקרטית של ממש אותה הובילה דמות שלא זכתה עד כה להכרה רבה – יצחק שמיר.

המהפך ב-1977 לא גייס ציבור מריר ומקופח אחוז בשרעפי מיתולוגיות של כוח, אלא ציבור שתבע שותפות שוויונית ראויה ודחה אופציות של הסתגרות והתנכרות או אף מהלכים מהפכניים שבהם אחזו "הפנתרים השחורים". צעד חשוב ומרכזי לכך נעשה בין כתלי מרכז תנועת החירות בהנהגתו של יצחק שמיר, מי שלמעשה נעדר עד כה מכל התייחסות במחקרי המהפך. ומכאן גם

נעדר מהמורשת של המהפך. כינון של "השטח" והגדרת מסלולי המוביליות בין הסניפים למרכז המפלגה הם לא רק אירוע שתרם לחילופי שלטון, אלא גם אירוע שתרם לשותפות ומעורבות נרחבת של ציבור שראה עצמו מורחק מתוקף הדימויים שהולבשו עליו מצד השלטון והממסד.

חלק ממורשתו של המהפך סוכמה על-ידי יצחק שמיר עצמו, עשור לאחר המהפך:

"תחושת האפליה נעלמת – היום אפשר לומר, כי שלא כבעבר, בשנים ראשונות של חיים במולדת, זקף ראשם של בני עדות המזרח, תחושת האפליה הולכת ונעלמת ואת מקומה תופסת תחושת הגאווה והסיפוק העצמיים. ואכן, יש לכם על מה להתגאות! שהרי "ישראל השנייה" – זו ההגדרה הנוראה, שכל כולה ביטוי של קיפוח ואפליה, בעיקר של עדות המזרח – איננה קיימת עוד. תופעות הפטרונויות וההתנשאות כלפי העולים מעיראק או ממרוקו, נמחקו מעל המפה, נמחקו מן הלבבות ומן המחשבות. את מקומן תופס יותר הרצון לאחדות, אחדות של אמת, הפער העדתי הולך ומצטמצם, הולך ונעלם, ועם אחד הולך ונבנה בארץ האחת של כולנו – יוצאי אשכנז וספרד".

ד"ר אורי כהן הוא מרצה בכיר בבית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב, מחבר הספר "ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה" ופיסם מאמרים העוסקים בכינונה של המערכת המוסדית האקדמית בארץ. פרופ' ניסים ליאון הוא מרצה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר אילן, מחבר הספר "חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית", פירסם מאמרים על חברה הדתית בישראל. השניים כתבו במשותף את הספר "מרכז תנועת חירות והמזרחים: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית", 2011.